

УДК 321.7:316.32

Політичний режим України у порівняльній перспективі

Фісун Олександр Анатолійович,
кандидат філософських наук, доцент

Актуальним завданням сучасних політологічних досліджень є аналіз динаміки розвитку українського політичного режиму. Пострадянські трансформації 1990-х років минулого століття наочно продемонстрували, що падіння комуністичного режиму і наступні політичні перетворення не обов'язково призведуть до встановлення тих чи інших форм ліберально-демократичного устрою. Зокрема шляхи розвитку України та інших держав, що входили до складу СРСР, виявилися більш складними і драматичними, ніж шляхи країн Центральної і Східної Європи. Цей феномен став серйозним теоретичним викликом основним постулатам ортодоксальної теорії демократизації. Еволюція пострадянських політичних режимів,

- Стаття присвячена аналізу особливостей й основних тенденцій розвитку українського політичного режиму у порівняльній перспективі. Аналізуються основні особливості пострадянської неопатримоніальної системи (формування класу рентоорієнтованих політичних підприємців, приватне використання державно-адміністративних ресурсів, ключова роль патронажно-клієнтарних відношень у структуруванні політико-економічного процесу й простору реальної політичної боротьби). Визначено основні тенденції розвитку політичного режиму України після Помаранчевої революції.

Ключові слова: політичний режим, неопатримоніалізм, демократія, Помаранчева революція

- Стаття посвящена анализу особенностей и основных тенденций развития украинского политического режима в сравнительной перспективе. Анализируются основные особенности постсоветской неопатримониальной системы (формирование класса рентоориентированных политических предпринимателей, частное использование государственно-административных ресурсов, ключевая роль клиентарно-патронажных отношений в структурировании политико-экономического процесса и пространства реальной политической борьбы). Определены основные тенденции развития политического режима Украины после Оранжевой революции.

Ключевые слова: политический режим, неопатримониализм, демократия, Оранжевая революция.

- The article is devoted to analysis of the specificity and the main tendencies of Ukraine's regime development in comparative perspective. There are analyzed the specific features of post-soviet neopatrimonial system (a forming the class of rent-seeking entrepreneurs, private use of state and administrative resources, key role of client-patronage relationships in political and economic process as well as in the sphere of the real politics). The main trends of Ukraine's regime development after the Orange Revolution are outlined.

Keywords: political regime, neopatrimonialism, democracy, the Orange Revolution

незважаючи на значні зовнішні зміни, демонструє принципову наступність деяких базових принципів організації влади, первинних і більш

визначальних для функціонування формальних демократичних механізмів. Метою даної статті є порівняльний аналіз розвитку політичного режиму України в контексті сучасних теорій патримоніалізму та неопатримоніалізму (Ш. Ейзенштадт, Г. Рот, Р. Теобальд) [1; 2; 3].

Сучасна порівняльна політологія в дослідженні процесів демократичної трансформації особливу увагу приділяє стратегіям дії політичних акторів, структурам міжелітного розколу, композиції і взаємодії політичних еліт між собою (В. Гельман, А. Пшеворський, М. Макфол, Л. Вей) [4; 5; 6; 7]. Навіть за наявності макроструктурних передумов формування того чи іншого політичного режиму визначальним є розміщення сил усередині елітних груп і загальне співвідношення сил між ними. Поряд з мобілізацією мас, що може призвести до силового зіткнення («революції знизу»), існують і інші варіанти трансформації («революції зверху», реформи, пакти тощо). У цьому контексті центральним елементом поняття «політичний режим» є концепція **балансу сил**.

Політичний режим згідно з цією точкою зору є певним форматом взаємодії політичних акторів з їхніми ресурсами, стратегіями і видами капіталу в рамках визначеного набору формальних і неформальних правил. Таке визначення підкреслює, що формат політичного режиму значною мірою окреслюється певною сукупністю формальних і неформальних правил, які тим чи іншим способом спрямовують (з'єднують) дії політичних акторів у їхній боротьбі за владу. Формат політрежима (і його динаміка) детермінується співвідношенням сил між основними акторами, що відкриває (або закриває) доступ до використання тих чи інших стратегій, ресурсів і видів капіталу. Відповідно, спираючись на доступні стратегії, ресурси і види капіталу, актори прагнуть *максимізувати* свій вплив на політичному полі та за можливістю цілком захопити його (актори діють у політичній сфері, переслідуючи передусім свої особисті інтереси; намагаються максимізувати свій вииграш, одночасно зменшуючи витрати на його одержання). Режим може вважатися консолідованим, коли всі основні актори розглядають (вимушено або добровільно) встановлені правила гри як єдино можливі.

Є кілька причин, через які наша держава після досягнення незалежності не змогла утриматися на демократичній траєкторії розвитку. Передусім Україні довелося не тільки переходити до демократії і ринкової економіки, а й розбудовувати модерну державу і здійснювати консолідацію нації. Якщо ми подивимося на посткомуністичну «четверту хвилю» демократизації, то побачимо, що більш успішними на шляху до демократії виявилися ті країни, які вже мали досвід незалежного національно-державного розвитку, принаймні, у міжвоєнний період: Польща, Чехія, Угорщина, Латвія, Литва, Естонія. І чи не тому шлях до ЄС для Румунії і Болгарії виявився коротшим, що перед ними не стояла проблема національної консолідації? Демократизація до або після формування модерної держави і нації – от що визначає розходження траєкторій Центральної і Східної Європи (включаючи країни Балтії), і країн колишнього СРСР [8].

Тому, наприклад, для пострадянського розвитку непридатна модель демократичного пакту еліт, що у тій чи іншій формі, але відбулася в країнах Центральної і Східної Європи. Угоди пострадянських еліт дійсно відбувалися, але замість народження демократії ці пакти, скоріше, стабілізували і консолідували різні варіанти недемократичних або напівдемократичних режимів (табл. 1, 2). Чому? Річ у тім, що пострадянські пакти відбувалися навколо іншого «порядку денного» - неформальної угоди щодо «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій.

Фахівці, що вивчали «провали» процесу політичної модернізації в різних країнах Третього світу, назвали це неопатримоніальною системою влади, що виникає саме в умовах «пізнього» формування структур модерної національної держави [2]. Можна говорити про те, що в Україні через зазначені вище причини формування неопатримоніальної системи відноситься до другої половини 90-х - початку 2000 років.

По-перше, в рамках даної системи відбувається присвоєння сфери управління офіційними носіями політичної влади, внаслідок чого управління державою здійснюється як приватне володіння правлячих груп (*patrimonium* у перекладі з латини означає «спадкоємне, родове майно»). У

результаті державні й адміністративні ресурси, а також суспільні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб. Наприклад, силові та фіскальні

функції держави фактично стають ефективним важелем придушення будь-якого політичного опору й усунення економічних конкурентів, за принципом «друзям все, ворогам – закон».

Таблиця 1

Класифікація пострадянських політичних режимів 2007
(за даними щорічної доповіді *Nations in Transit*)

Консолідовані демократії	Гібридні режими	Напівконсолідовані авторитарні режими	Консолідовані авторитарні режими
Естонія 1,96 Латвія 2,07 Литва 2,29	Україна 4,25 Грузія 4,68 Молдова 4,96	Вірменія 5,21 <u>Киргизстан 5,68</u> Росія 5,86 Таджикистан 5,96	Азербайджан 6,00 Казахстан 6,39 Білорусь 6,68 Узбекистан 6,82 Туркменістан 6,96

Таблиця 2

Динаміка рейтингу розвитку демократії Freedom House
(за даними щорічної доповіді *Nations in Transit*)

Назва країни	1999-2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Естонія	2,25	2,13	2,00	2,00	1,92	1,96	1,96	1,96
Латвія	2,29	2,21	2,25	2,25	2,17	2,14	2,07	2,07
Литва	2,29	2,21	2,21	2,13	2,13	2,21	2,21	2,29
Україна	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25
Грузія	4,17	4,33	4,58	4,83	4,83	4,96	4,86	4,68
Молдова	4,25	4,29	4,50	4,71	4,88	5,07	4,96	4,96
Вірменія	4,79	4,83	4,83	4,92	5,00	5,18	5,14	5,21
Киргизстан	5,08	5,29	5,46	5,67	5,67	5,64	5,64	5,68
Росія	4,58	4,88	5,00	4,96	5,25	5,61	5,75	5,86
Таджикистан	5,75	5,58	5,63	5,63	5,71	5,79	5,93	5,96
Азербайджан	5,58	5,63	5,54	5,46	5,63	5,86	5,93	6,00
Казахстан	5,50	5,71	5,96	6,17	6,25	6,29	6,39	6,39
Білорусь	6,25	6,38	6,38	6,46	6,54	6,64	6,71	6,68
Узбекистан	6,38	6,42	6,46	6,46	6,46	6,43	6,82	6,82
Туркменістан	6,75	6,83	6,83	6,83	6,88	6,93	6,96	6,96

По-друге, виникає своєрідна модель «політичного капіталізму», заявою нагромадження капіталу відбувається шляхом отримання доступу до політичних і адміністративних ресурсів. У цій системі «капіталізму без капіталістів» головне місце належить новому класу рентоорієнтованих (*rent-seeking*) політичних підприємців, що досягають економічних цілей через «політичні інвестиції» у главу держави, силові структури, політичні партії, депутатський і чиновницький корпус. У відповідь вони одержують політично обумовлені пільги і привілеї, доступ до бюджету і державної власності, імунітет до закону тощо.

По-третє, вирішальна роль у структурованні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби належить клієнтарно-патронажним відносинам і зв'язкам. Патрон захищає своїх клієнтів, останні роблять йому усілякі послуги. Економічні та владні ресурси першого обмінюються на лояльність (політичну й електоральну) других. У цьому сенсі неопатримоніальна система являє собою складну піраміду різноманітних регіональних, галузевих і бізнесових патронатів, що по'єднуються через механізм клієнтарних відносин вертикально президентської влади, а сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, але аж ніяк не в задоволенні інтересів людей. Адже «шлях угору» визначається прихильністю патрона, а не вибором громадян.

Загальну динаміку розвитку пострадянських політичних режимів можна загалом підсумовувати в такий спосіб. До середини 90-х років у більшості пострадянських держав у результаті політичних і економічних реформ відбувається консолідація системи неопатримоніального правління на основі того чи іншого варіанта з'єднання інтересів неопатримоніальної бюрократії, політичних рентоорієнтованих підприємців і глави держави, який контролює використання силових ресурсів. У тому випадку, коли глава держави встановлює персоналістський контроль політики і бізнесу через як напівтрадиційні, так і сучасні стимули й винагороди, можна говорити про формування султаністських режимів (Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Білорусь). Там, де відбулося «захоплення держави» ренто-

орієнтованими економічними гравцями разом з неопатримоніальною бюрократією, сформувалися олігархічно-патримоніальні режими (Росія, Україна, Молдова, Грузія, Вірменія). Розширення позицій рентоорієнтованих акторів (що найяскравіше виявилось під час президентських виборів у Росії й Україні в другій половині 90-х та у силових захопленнях влади в закавказьких республіках) призводить до посилення конкуренції різних фракцій неопатримоніальної бюрократії й плюралізації економічного та політичного поля цих держав, що зачепило і низку «м'яких» султаністських режимів Центральної Азії і Закавказзя (Казахстану, Киргизстану й Азербайджану). У більшості олігархічно-патримоніальних режимів найвпливовіші економічні гравці порушують питання про часткову зміну правил гри і зниження ролі глави держави як основного вето-гравця і домінуючого елемента неопатримоніальної вертикалі. Можна сказати, що виникла потреба не в ієрархічній, а, скоріше, у горизонтальній самоорганізації політико-економічних гравців без єдиного монопольного центру, що знайшло своє політичне виявлення в проектах парламентаризації політичної системи і сформулювало запит на «слабкого президента». Так виникла перша стратегія трансформації пострадянського неопатримоніалізму, яку можна назвати «політичною раціоналізацією»: політична система має бути перебудована так, щоб швидко й ефективно реагувати на запити різних груп економічних інтересів, має бути «прозорою і нейтральною».

У відповідь на це неопатримоніальна бюрократія, спираючись на контроль силових ресурсів держави з боку глави держави, спробувала обмежити або навіть ліквідувати всі незалежні центри сили, що підсилювалися (олігархічні бізнес-інтереси, політичні партії, ЗМІ, парламент, НДО, культурні й регіональні еліти тощо). «Олігархічний поворот» 1993/94-1999/2000 рр. змінюється новим ключовим трендом 2000/01-2004 рр., що полягає, з одного боку, у формальній раціоналізації/бюрократизації політико-економічних центрів влади і відновленні позицій держави в економічній сфері, а з іншого - у спробах обмеження і контролю політичної конкуренції, що викликає розвиток авторитарних тенденцій і поступове

«закриття» політичної сфери. Таку стратегію можна назвати шляхом «силової раціоналізації» (у певному сенсі цей шлях аналогічний розвитку абсолютизму в Західній Європі та його боротьбі з іншими конкуруючими центрами влади).

«Силова раціоналізація», що відбувається під гаслами «давати лад в економіці», фактично призводить до «контрреволюційної стабілізації»: експропріації ресурсної бази незалежних економічних гравців, усуненню їх значущого політичного впливу і зрештою занепаду ролі парламенту і політичних партій. Можна сказати, що успішна «силова раціоналізація» є формою «бюрократичної революції» згори, що призводить також до істотної трансформації режиму в деякий різновид *бюрократичного неопатримоніалізму* (домінуючим прошарком стає силова бюрократія), що має своїм прототипом «бюрократичний авторитаризм» латиноамериканського чи східноазійського типу. Саме в цьому напрямі «бюрократичної революції» згори (і успішної контрреволюційної стабілізації) розвивається Росія, Білорусь, Казахстан і Азербайджан (табл. 3).

Через геополітичні причини і слабкість ресурсної бази неопатримоніалізму відносно

безболісно парламентаризація режиму відбулася в Молдові (як і раніше у державах Балтії). У інших країнах опозиційні ретроорієнтовані політичні підприємці, спираючись на свої регіональні та соціальні бази підтримки, були змушені перейти до мобілізації мас знизу (Грузія, Україна і Киргизстан), що викликало класичну неопатримоніальну революцію, добре знайому фахівцям з Третього світу (падіння режимів Маркоса, Сухарто і Мобуту). Загалом можна сказати, що «кольорові революції» відбулися там, де правлячі еліти пізно або недостатньо рішуче перейшли до здійснення стратегії «силової раціоналізації» і придушення незалежних конкуруючих центрів сили або не змогли домогтися підтримки *більшості в більшості* соціальних і регіональних груп і інтегрувати їх у систему неопатримоніального перерозподілу.

Таким чином, «політична раціоналізація» знизу (через «кольорові революції») і «силова раціоналізація» згори (через «бюрократичну революцію») можуть вважатися різними варіантами здійснення процесу раціонально-бюрократичної трансформації, що у свій час призвела до народження модерних національних держав. Демократія в тому й іншому разі може

Таблиця 3

Сценарії розвитку неопатримоніальних режимів

	Консолідація	Конфлікт
Домінування бюрократії; держава як головний агент змін	Неопатримоніальні пакти: <i>Росія при Єльцині, Україна при Кучмі, Азербайджан при Гейдарі Алієві, Туркменістан, Узбекистан, постконфліктні Таджикистан і Вірменія</i>	Силова раціоналізація: <i>Контрреволюційна стабілізація згори:</i> Росія при Путині, Білорусь, Азербайджан при Їльхамі Алієві, Казахстан
Домінування ретроорієнтованих груп інтересів; суспільство як головний агент змін	Конституційні реформи: <i>Парламентаризація режиму:</i> Прибалтика, Молдова	Політична раціоналізація: <i>“Кольорові революції знизу”:</i> Україна, Грузія, Киргизстан

бути, а може і не бути специфічним підсумком цієї трансформації; однаковою мірою її наслідком може стати народження неопатримоніальних «олігархічних демократій» або авторитарних режимів (див. міжвоєнну Західну Європу або Латинську Америку).

В Україні формування неопатримоніальної системи влади відбувалося в період першого терміну президента Кучми, який намагався регулювати драматичні втрати політичних і економічних реформ за допомогою типового «неопатримоніального менеджменту». При цьому конституційний компроміс 1996 р. можна вважати важливою крапкою у певній міжелітній консолідації системи на основі інтеграції більшості рентоорієнтованих груп як індустріального Сходу, так і частини націонал-демократичних еліт Заходу України. Президентські вибори 1999 року підтвердили гегемонію глави держави, який досить успішно контролював найважливіші ресурсні позиції на політичному полі і встановлював на ньому власні формальні і неформальні правила гри. При цьому президент спирався не стільки на публічно-політичні, скільки на державно-адміністративні канали впливу клієнтарного типу - наприклад, через зміну і призначення регіональних лідерів, контроль ключових позицій у державному апараті, силових міністерствах і основних галузях економіки.

Переломом у розвитку неопатримоніального режиму президента Кучми став «касетний скандал» і парламентські вибори 2001-2002 років, що підірвали сформований міжелітний компроміс. Фактично, протягом 2001-2002 рр. від «партії влади» відкололася досить значна частина впливових економічних груп інтересів і більшість національно-демократичних субеліт, які вийшли з клієнтарно-патронажної мережі президента Кучми і стали ядром альтернативної «помаранчевої коаліції» В. Ющенко на президентських виборах 2004 р.

Щоб розібратися в тому, що відбулося, нам потрібно звернутися до досягнень сучасної макроісторичної соціальної теорії, що досліджує процеси виникнення сучасних західноєвропейських національних держав (Ч. Тіллі, М. Манн, Дж. Голдстоун) [9, с. 181-193]. Л. Кучма, як і будь-який нормальний «роз-

будовник держави» епохи королівського абсолютизму раннього Нового часу, другий термін свого президентства спробував присвятити бюрократизації і раціоналізації своєї системи, «дати лад економіці», а отже, ліквідувати всі незалежні центри економічної сили і політичного впливу. Звичайно, сюди можна приєднати і зрослі «апетити» глави держави і його оточення, що прагнули підвищити «віддачу» від своїх васалів, однак у неопатримоніальних системах обидва мотиви завжди переплетені й існують разом. «Закручування гайок» в економічній сфері, «зачищення» політичного поля, як і посилення фіскальних функцій держави, звужує можливості більшості рентоорієнтованих еліт, що не входять до найближчого оточення глави держави, а іноді й зазнають фіаско від силових структур. Таким чином виникає революційна ситуація, і відкинуті еліти починають грати проти глави держави, вкладаючи ресурси, умовно кажучи, не в президента, а в альтернативні політичні проекти. Так починається розпад неопатримоніальної системи – і Помаранчева революція стала одним із симптомів такого розпаду.

Демократія не народжується з боротьби «демократів» і їх супротивників. Сучасні порівняльні політологічні дослідження переконливо демонструють, що демократія народжується в умовах гострого конфлікту і протистояння різних конкуруючих економічних груп, кожна з яких дбає лише про свої егоїстичні інтереси. Жодна з них не має демократичних цілей як головного мотиву своєї поведінки. Скоріше демократичні інститути і механізми є наслідком зіткнення і конфлікту, що призводить до патової ситуації, за якої через взаємний страх основні учасники роблять вибір на користь демократії. Тим самим протиборчі сторони роблять вибір не на користь найсприятливішого монопольного розподілу виграшів за принципом «переможець одержує все», а на користь поміркованішого, проте гарантованішого варіанта розподілу (ніхто ніколи не залишається в повному програші, просто виграш одних іноді ледве більше виграшу інших). Демократія знижує ставки в політичній грі й різко знижує як ціну програшу, так і розмір виграшу. Програш при демократичних правилах гри це не питання «життя або смерть», «пан або пропав»,

а зручна платформа для підготовки перемоги в наступному раунді боротьби.

Таким чином, «іронія демократії» полягає в тому, що вона завжди з'являється як несподіваний продукт зіткнення егоїстичних груп інтересів. Останні, переслідуючи власні, аж ніяк не шляхетні, а найчастіше елементарно низькі, цілі, змушені приймати демократичні правила гри через інстинкт самозбереження, тобто приймати їх як стратегічно найраціональнішу лінію поведінки в довгостроковій грі з кількома циклами інтеракції.

Що стосується Помаранчевої революції, то одним з її підсумків і парадоксів є неможливість через розкол у таборі переможців реалізувати бажану багатьма модель реставрації неопатримоніальної системи, де інтегратором був би вже новий президент. Саме те, що через внутрішні протиріччя рентоорієнтовані політичні підприємці з «помаранчевого блоку» не змогли створити широку «партію влади», є передумовою формування в Україні плюралістичної політичної системи, в якій жодна з груп чи сегментів суспільства не матиме контрольний пакет влади. Демократія завжди виникає несподівано там, де на неї ніхто не очікує, - через тверду і відкриту конкуренцію різних гравців. У цьому сенсі цілком можна погодитися з тезою М. Макфола про те, що «багато з так званих розчарувань "помаранчевої революції" є ознакою укорінення демократії» [10].

«Іронія» неопатримоніальних революцій полягає в тому, що вони відкривають реальну можливість виникнення демократії як побічного продукту конфлікту політичних і економічних сил. Парламентські вибори 2006 р. та 2007 р. закріпили багатополосну систему української політики, в якій у режимі «динамічної рівноваги» діють кілька приблизно рівних загальнонаціональних політичних гравців. Специфічний український варіант напівпрезидентської республіки в умовах класичного «розділеного правління», що склалося у результаті коаліційних торгів 2006-2007 рр., фактично призвів до інституціоналізації своєрідної версії конкурентного «двовладдя», що ґрунтується на балансі формальних важелів і ресурсної бази підтримки основних протагоністів. Така ситуація між основними політичними

гравцями в умовах гострої політичної конкуренції сприяє закріпленню демократичних правил гри і блокує потенційні спроби реалізації політики «переможець отримує все» з боку будь-якого учасника. Наприклад, спроби зміни статус-кво з боку Партії регіонів були успішно заблоковані президентською стороною і призвели до розпуску Верховної Ради та позачергових парламентських виборів вересня 2007 р., що були покликані відновити сформований баланс сил. З іншого боку, наявність могутніх незалежних політичних гравців блокує будь-які нові спроби побудови адміністративних «партій влади».

Як висновок зазначимо, що стійке закріплення демократичних правил гри як «the only game in town» (як протилежність неопатримоніальній політиці патронажу) можливе лише за умови своєрідного «помаранчевого термідору», коли постреволюційні еліти змушені прийти до деякої форми пакту (за відкритих правил гри) або як мінімум картелю (із залаштунковими домовленостями) із ключовими елітами старої влади. Тільки за такого історичного компромісу основних політичних гравців неопатримоніальні за своїм типом «кольорові революції» зможуть закінчитися не зміною принципів розподілу ресурсів, а зміною правил гри у системі з більш рівним доступом усіх гравців до влади і позицій контролю над нею.

Як відомо, виникнення демократичних поліархій і занепад патримоніальних практик на Заході наприкінці XIX – початку XX ст. змогло відбутися тільки після формальної бюрократичної реорганізації держави на основі формальних правил і раціонально-легальних зв'язків громадянського типу. Але не тільки. Зрештою це був вибір колишніх патримоніальних і рентоорієнтованих еліт, для яких вигіднішим у довгостроковій перспективі виявилось прийняття рівних і прозорих механізмів відкритої конкуренції на основі єдиних і загальних для всіх правил.

Чи стануть відкриті механізми конкурентної демократії наступним вибором українських еліт, чи вони повернуться до добре знайомої практики монопольного контролю над політичним простором і його економічними дивідендами? Чи домовляться вони про перехід до відкритої конкуренції на основі загальних правил гри (саме

таким був шлях виникнення західних демократій) на основі рівного розподілу ризиків, чи вони будуть і далі грати в рулетку, де «переможець отримує всі»? Такі основні дилеми нашого найближчого майбутнього.

Список використаних джерел

1. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. – М.: Аспект-пресс, 1999.
2. *Roth G.* Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire Building in the New States // *World Politics.* – 1968. – Vol. 20; № 2. – P. 194-206.
3. *Теобальд Р.* Патримониализм // ОЙКУМЕНА. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2004. - Вып. 2. - С. 141-152.
4. *Гельман В.* Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе // ОЙКУМЕНА. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2006 - Вып. 4. - С. 119-150.

5. *Пишеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 1999.

6. *McFaul M.* The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World // *World Politics.* – 2002. – Vol. 54; № 2. – P. 212-244.

7. *Way L.* Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, and Ukraine // *World Politics.* – 2005. – Vol. 57; № 2. – P. 231-251.

8. *Кузьо Т.* Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // ОЙКУМЕНА. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2005. - Вып. 3. - С. 169-181.

9. *Фисун А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Харьков: Константа, 2006.

10. *Макфол М.* Послеоранжевая Украина // *Коммерсант.* – 2006. – 14 марта; № 43.